

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

Утко-Масляник Юлія Мирославівна

УДК 341.229:061.1ЄС

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ СПІВРОБІТНИЦТВА
ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
У КОСМІЧНІЙ СФЕРІ**

12.00.11 «Міжнародне право»

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі європейського права Львівського національного університету імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Микієвич Михайло Миколайович**, Львівський національний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри європейського права.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Буроменський Михайло Всеволодович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри міжнародного права, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

– кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник **Савчук Костянтин Олександрович**, Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства.

Захист відбудеться 12 червня 2018 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.03 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 7 травня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П. Матюхіна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Важливість міжнародного космічного співробітництва зумовлене його особливим значенням у вирішенні глобальних проблем людства, а саме для сталого розвитку, забезпечення безпеки, економічного та науково-технічного зростання, ефективного природокористування, попередження стихійних і техногенних катастроф. Визначальною умовою такого співробітництва є узгодженість дій як на міжнародному, так і на регіональному рівнях.

Міжнародне космічне співробітництво є складовою космічної політики України. Перспектива зближення України з правовою системою ЄС вимагає поглибленого вивчення механізмів реалізації міжнародно-правового співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері. Зокрема, в рамках Державного космічного агентства України сьогодні вивчаються умови набуття членства в Європейському космічному агентстві (ЄКА). Власне це сприятиме ефективному зростанню економіки нашої країни та утвердженню міжнародного іміджу України як космічної держави.

Актуальність теми дослідження підтверджує рішення юридичного підкомітету Комітету ООН з питань дослідження та використання космічного простору, ухвалене в квітні 2012 року в ході чергової сесії про необхідність вивчення механізмів міжнародно-правової співпраці, які держави та міжнародні організації використовують для дослідження та використання космічного простору. Результати дослідження правових аспектів співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері сприятимуть вирішенню цього завдання.

Загальнотеоретичною основою дисертаційної роботи послужили праці таких учених у галузі міжнародного космічного права, як І. П. Андрушко, О. В. Беглий, В. С. Верещетин, Г. П. Жуков, О. П. Каменецька, Ю. М. Колосов, В. Копал, Н. Р. Малишева, С. О. Негода, А. С. Пірадов, О. С. Стельмах, Ю. С. Шемшученко, М. Р. Юзбашян, О. В. Яковенко та ін.

Стан дослідженості предмета дисертаційної роботи допомогли з'ясувати праці зарубіжних учених М. Аранзаменди, К. Баудіна, І. Баумана, К. Більта, А. С. Вороніної, Я. Воутера, Е. Герміди, Ф. Дана, Ф. фон дер Дунка, В. Кейзера, Е. Клока, Ф. Ламберта, Л. Лукашука, І. Марбое, Ф. Мацурелі, Т. Муасон-Зваан, Н. Пітера, Т. Ройтера, Е. Сігаласа, Г. Фішера, С. Хобе, М. Шарлоти, К. Шрогеля, Р. Яху та ін.

Методологічну основу роботи становлять дослідження М. О. Баймуратова, Д. О. Булгакової, Г. де Бурки, М. В. Буроменського, В. Г. Буткевича, О. В. Буткевич, І. А. Грицяка, В. Н. Денисова, А. І. Дмітрієва, С. Ю. Кашкіна, М. М. Микієвича, О. М. Москаленко, В. І. Муравйова, Р. А. Петрова, О. Рібелінка, Т. Л. Сироїд, К. В. Смирнової, Р. Фріда, Т. Хартлі, О. М. Шемякіна, О. М. Шпакович.

Наукову достовірність результатів дослідження підтверджує його велика емпірична база, до

якої включено міжнародні договори з питань космічної діяльності, рішення та робочі документи міжнародних організацій (ООН, ЄС, ЄКА), національне космічне законодавство держав – членів ЄС та України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах планового дослідження кафедри європейського права факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені І. Франка «Організаційно-правові механізми імплементації європейських правових стандартів в національний правопорядок України» (номер державної реєстрації 0117U000892).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є формулювання теоретично та практично обґрунтованих висновків щодо особливостей правового співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері, а також розробка рекомендацій щодо його вдосконалення та розвитку.

Мета дослідження зумовила постановку і вирішення таких завдань:

- сформулювати визначення поняття «міжнародно-правове космічне співробітництво держав – членів ЄС», встановити механізми реалізації міжнародно-правового космічного співробітництва держав – членів ЄС;
- визначити та охарактеризувати правові форми участі держав – членів ЄС у міжнародно-правових інституціях космічного співробітництва;
- визначити особливості імплементації норм міжнародних договорів з питань космічної діяльності, прийнятих під егідою ООН, у національне законодавство держав – членів ЄС;
- на підставі історико-правового аналізу становлення європейської космічної політики запропонувати періодизацію її формування та визначити особливості кожного етапу;
- визначити та охарактеризувати джерела правового регулювання європейської космічної політики;
- охарактеризувати інституційний механізм реалізації європейської космічної політики;
- визначити та проаналізувати правові основи та перспективи космічного співробітництва України та ЄС і на цій підставі сформулювати рекомендації щодо його вдосконалення та розвитку.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що формуються у процесі співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері.

Предметом дослідження є правові аспекти співробітництва держав – членів Європейського Союзу у космічній сфері.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів наукового пізнання, застосування яких забезпечує отримання достовірних результатів, досягнення сформульованої мети та виконання завдань дослідження. Так, використання системного, формально-логічного та формально-

юридичного методів дало змогу визначити поняття «міжнародно-правове космічне співробітництво держав – членів ЄС», встановити механізми його реалізації, а також проаналізувати юридичний зміст універсальних, регіональних і двосторонніх міжнародно-правових документів з питань космічної діяльності. Статистичний метод найбільш повно використаний під час обробки статистичних відомостей для визначення ступеня участі держав – членів ЄС у міжнародних договорах з питань космічної діяльності; історико-правовий метод – при дослідженні особливостей становлення європейської космічної політики. Порівняльно-правовий метод застосований для виявлення особливостей імплементації в національне космічне законодавство держав – членів ЄС міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності. Системно-структурний і структурно-функціональний методи сприяли аналізу інституційного механізму реалізації європейської космічної політики. За допомогою методу прогнозування визначено потенційні правові форми інституційної взаємодії ЄС з ЄКА у сфері європейської космічної політики. При аналізі нормативно-правової основи, а також для визначення перспектив співробітництва України з ЄС у космічній сфері використано такі методи, як формально-юридичний, порівняльно-правовий і метод прогнозування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що представлена робота є першим вітчизняним спеціальним комплексним дослідженням теоретичних і практичних аспектів правового співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері. Найвагоміші результати дисертаційного дослідження зводяться до того, що:

уперше:

- сформульовано визначення поняття «міжнародно-правове космічне співробітництво держав – членів ЄС» як комплексу правових засобів і інститутів, які держави – члени ЄС використовують для досягнення спільних цілей при провадженні космічної діяльності, що реалізується у формах багатосторонньої та двосторонньої участі та здійснюється відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права та права ЄС;

- запропоновано класифікацію механізмів реалізації міжнародно-правового космічного співробітництва держав – членів ЄС: за формою – на багатосторонні та двосторонні (багатосторонні та двосторонні міжнародні договори, міжнародні організації, багатосторонні координаційні механізми та спільні форуми з космічних питань, що становлять спільний інтерес); за юридичною силою – на обов'язкові та рекомендаційні; за рівнем реалізації – на універсальні, регіональні, двосторонні;

- розроблено авторську періодизацію становлення європейської космічної політики з виокремленням чотирьох етапів: 1) формування міжнародних міждержавних організацій з питань космічного співробітництва в Європі, наслідком якого стало створення ЄКА – єдиної в Європі міжнародної міждержавної організації спеціальної компетенції у космічній сфері (1960-1980); 2)

формування концепції європейської космічної політики через ухвалення перших рішень інститутами ЄС (1980-2003); 3) формування основної правової бази співпраці ЄС з ЄКА (2000-2009); 4) набуття чинності Лісабонським договором, який містить спеціальні положення про регулювання європейської космічної політики (2009 – до сьогодні);

- обґрунтовано неідентичність термінів «європейська космічна політика» і «космічна політика ЄС» та обсягів понять, які вони позначають, адже термін «європейська космічна політика» визначається як особлива правова форма співробітництва ЄС, ЄКА та їх держав-членів, спрямована на досягнення науково-технологічного прогресу, зміцнення промислової конкурентоспроможності та реалізацію різних напрямів політики ЄС, а використання останнього терміна, враховуючи зміни, запроваджені Лісабонським договором, стане можливим тільки після розмежування обсягів компетенцій ЄС та ЄКА як самостійної міжнародної міжурядової організації щодо ухвалення рішень у сфері європейської космічної політики;

- запропоновано визначення поняття «інституційна структура реалізації європейської космічної політики» як системи інститутів ЄС, спеціальних органів та ЄКА, а також актів, що їх вони ухвалюють з метою здійснення узгодженого регулювання європейської космічної політики.

Удосконалено:

- розуміння космічної діяльності як особливого виду спільної компетенції ЄС, що полягає у здійсненні ЄС заходів у космічній сфері в такий спосіб, щоб реалізація такої компетенції не перешкоджала державам-членам використовувати власну компетенцію, а також обмеженим застосуванням заходів на здійснення ЄС гармонізації національного космічного законодавства держав-членів;

- визначення особливого правового статусу ЄКА, який полягає в тому, що агентство як міжнародна міжурядова організація водночас виконує функції виконавчого органу ЄС з питань вироблення та реалізації європейських космічних програм відповідно до права ЄС;

- твердження щодо потенційних форм взаємодії між ЄС та ЄКА в частині розмежування компетенцій з ухвалення рішень у сфері європейської космічної політики, у зв'язку зі змінами, внесеними в її правове регулювання Лісабонським договором. Констатовано тенденцію пов'язаності розвитку інституційного механізму реалізації європейської космічної політики із поступовою зміною правового статусу ЄКА в інституційний механізм ЄС у статусі його спеціалізованої установи.

Набули подальшого розвитку:

- положення щодо розвитку правових форм взаємодії ООН з державами – членами ЄС, зокрема, через прийняття «Міжнародного кодексу поведінки при провадженні космічної діяльності»;

- положення, присвячені аналізу змісту міжнародно-правових зобов'язань держав – членів

ЄС щодо імплементації в національне космічне законодавство міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності та ступеня їх реалізації в правових системах держав – членів ЄС, аналіз яких засвідчив різний підхід і неузгодженість національної практики такої імплементації;

- пропозиції щодо вдосконалення національного космічного законодавства, зокрема, шляхом внесення змін до Закону України «Про космічну діяльність» з метою створення умов для розвитку державно-приватного партнерства у космічній сфері в Україні;

- обґрунтування доцільності підписання Україною європейської коопераційної угоди з ЄКА з метою набуття поетапного членства в цій організації.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що сформульовані в ній положення та висновки дають змогу сформулювати цілісне уявлення про особливості правового співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері та є самостійним внеском в українську юридичну науку, що значно розширює правове поле наукових досліджень у царині права ЄС. Сформульовані в дисертації висновки можуть сприяти розвитку вітчизняної науки міжнародного та європейського права, а результати можуть бути використані для подальших наукових досліджень з міжнародного космічного права, права ЄС та удосконаленні космічного законодавства України. Практичне значення полягає також у тому, що основні результати дисертаційної роботи можуть бути використані в діяльності державних органів, до компетенції яких належать питання космічного співробітництва з ЄС, зокрема, для розвитку правових механізмів співробітництва України з ЄС та ЄКА у сфері дослідження та використання космічного простору. Результати дослідження можуть також бути використані при розробці курсів і спецкурсів з права ЄС, підготовці підручників і навчальних посібників у сфері з міжнародних відносин, міжнародного та європейського права для студентів вищих навчальних закладів, а також при викладанні курсу «Міжнародне космічне право». Дисертаційне дослідження може також мати практичне застосування у роботі профільних міністерств, відомств і спеціалізованих установ, у тому числі при підготовці спеціалістів у сфері космічного права.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Сформульовані положення та висновки характеризуються науковою новизною і розроблені автором особисто. У співавторстві опубліковано статтю: Микієвич М. М., Утко Ю. М. Правове регулювання діяльності держав – членів ЄС у космічній сфері згідно з Лісабонським договором. Науковим доробком здобувача у праці є аналіз основних «космічних нововведень», запроваджених Лісабонським договором у правову систему ЄС, а саме визначення компетенції та повноважень ЄС у космічній сфері.

Апробація результатів дисертації. Дисертація виконана та обговорена на кафедрі європейського права факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка. Апробацію основних положень і висновків дисертації здійснено під час

обговорень на наукових семінарах кафедри, а також на науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток державності і права в Україні: реалії і перспективи» (м. Сімферополь, 24 квітня 2009 р.); Звітній науково-практичній конференції Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, 26 лютого 2010 р.); Міжнародній науковій конференції студентів і молодих учених «Наука і вища освіта» (м. Запоріжжя, 22 квітня 2010 р.); III щорічній Міжнародній науково-практичній конференції факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка «Європейський Союз та Україна: перспективи трансформації двосторонніх відносин» (м. Львів, 25 жовтня 2013 р.); VII щорічній міжнародній науково-практичній конференції факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка «Міжнародна система на порозі глобальних трансформацій» (м. Львів, 7 березня 2017 р.).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлені у 11 наукових публікаціях, з яких чотири опубліковано у наукових фахових періодичних виданнях України, одна – у фаховому іноземному виданні, одна – у іншому науковому виданні, а також у тезах п'яти доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які, своєю чергою, поділяються на вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел, який охоплює 388 найменувань на 44 сторінках і додатку. Загальний обсяг дисертації – 239 сторінок, з них 193 сторінки – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження роботи, зазначено зв'язок із науковими програмами, планами, темами, визначено мету і завдання дослідження, об'єкт і предмет дослідження, а також наукову новизну отриманих результатів та їх практичне значення. Відображено методологічні та теоретичні засади, на яких ґрунтується дисертаційна робота, наведено відомості про апробацію та публікацію основних положень дослідження, охарактеризовано його структуру.

Розділ 1 «Міжнародно-правові засади регулювання співробітництва держав – членів ЄС у сфері дослідження та використання космічного простору» складається з трьох підрозділів і присвячений теоретико-правовому дослідженню міжнародно-правових засад регулювання співробітництва держав – членів ЄС у сфері дослідження та використання космічного простору. Зокрема, визначено його поняття, механізми реалізації, форми участі держав – членів ЄС у міжнародних міжурядових організаціях з питань космічного співробітництва, окреслено особливості імплементації міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності у національне космічне законодавство держав – членів ЄС.

У підрозділі 1.1 «Поняття та механізми міжнародно-правового співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері» розкрито зміст загальнотеоретичних понять «міжнародне космічне співробітництво», «міжнародно-правове співробітництво», досліджено різновиди механізмів реалізації міжнародно-правового співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері, що дало можливість сформулювати визначення поняття «міжнародно-правове космічне співробітництво держав – членів ЄС» як комплексу правових засобів і інститутів, які держави – члени ЄС використовують для досягнення спільних цілей при провадженні космічної діяльності, що реалізується у формах багатосторонньої та двосторонньої участі та здійснюється відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та права ЄС.

У підрозділі 1.2 «Форми участі держав – членів ЄС в міжнародних міжурядових організаціях з питань космічного співробітництва» охарактеризовано форми участі держав – членів ЄС в міжнародних міжурядових організаціях універсального рівня, які здійснюють міждержавне співробітництво в різних сферах, включаючи космічну, а також у спеціалізованих міжнародних і регіональних міжурядових організаціях, що безпосередньо створені з метою вирішення нагальних проблем, які виникають в процесі освоєння космічного простору. Основними формами участі держав – членів ЄС в міжнародних міжурядових організаціях з питань космічного співробітництва є такі: 1) членство у відповідних міжнародних міжурядових організаціях; 2) членство у спеціалізованих комітетах з космічних питань в рамках міжнародних організацій; 3) укладання угод про співробітництво; 4) асоційоване членство; 5) статус спостерігача.

У підрозділі 1.3 «Особливості імплементації міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності у національному законодавстві держав – членів ЄС» обґрунтовано важливість для сучасного етапу розвитку міжнародного космічного співробітництва імплементації в національному законодавстві держав норм таких міжнародних договорів з питань космічної діяльності, прийнятих під егідою ООН, як Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р., Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1972 р., Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір 1975 р. Зокрема, у зв'язку із зростанням участі неурядових юридичних осіб у цій сфері, зосереджено увагу на аналізі змісту тих норм міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності, які передбачають вжиття заходів на внутрішньодержавному рівні щодо здійснення контролю за їх діяльністю. Особливості імплементації цих норм у національному законодавстві держав – членів ЄС висвітлені за допомогою порівняльного аналізу космічного законодавства держав – членів ЄС. На підставі аналізу сформульовано висновок про різний підхід та неузгодженість практики держав – членів ЄС щодо такої імплементації.

Розділ 2 «Європейська космічна політика як організаційно-правова форма

співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері» містить три підрозділи, у яких викладений комплексний аналіз питань, що стосуються генези формування європейської космічної політики як нової організаційно-правової форми співробітництва держав – членів ЄС, джерел її правового регулювання, а також інституційного механізму реалізації.

У підрозділі 2.1 *«Історико-правові етапи становлення європейської космічної політики»* встановлено, що результатом еволюції правового співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері стала якісно нова правова форма – європейська космічна політика. Ця особлива правова форма співробітництва ЄС, ЄКА та їх держав-членів спрямована на досягнення науково-технологічного прогресу, зміцнення промислової конкурентоспроможності та реалізацію різних напрямів політики ЄС. У процесі становлення європейської космічної політики виокремлено чотири етапи.

У підрозділі 2.2 *«Джерела правового регулювання європейської космічної політики»* охарактеризовано систему джерел права ЄС, що становлять правову основу реалізації європейської космічної політики: установчі договори ЄС, відповідні акти вторинного права ЄС (регламенти, рішення та акти рекомендаційного характеру), міжнародні договори ЄС. Стосовно рішень Суду ЄС як джерела права ЄС, то хоча космічна сфера віднесена до його компетенції, проте його практика у цій сфері поки що практично відсутня. Підкреслено, що вперше правове регулювання європейської космічної політики в первинному праві ЄС було закріплене в 2009 році у Лісабонському договорі. Відзначено роль міжнародних договорів ЄС в правовому регулюванні європейської космічної політики, завдяки яким у правовий обіг запроваджено термін «європейська космічна політика», визначено правову основу співпраці між ЄС та ЄКА, створено механізм забезпечення спільного ухвалення рішень щодо реалізації європейської космічної політики для ЄС, ЄКА та їх держав-членів, а також визначена співпраця з третіми країнами щодо реалізації європейських космічних програм ЄС поза його межами. Окрему увагу приділено вторинному праву ЄС у сфері європейської космічної політики, а саме: регламентам, директивам, рішенням та актам ЄС рекомендаційного характеру.

У підрозділі 2.3 *«Інституційний механізм реалізації європейської космічної політики»* досліджуються інституційна структура та функції інституцій, що формують і реалізують європейську космічну політику. В інституційній структурі реалізації європейської космічної політики виокремлено три основні елементи: 1) інститути ЄС; 2) спеціалізовані органи; 3) Європейське космічне агентство.

Охарактеризовано функції інститутів ЄС у сфері європейської космічної політики, в тому числі спеціальних дорадчих органів, створених на підставі Рамкової угоди про співробітництво між ЄС та ЄКА 2004 року: Космічної ради, спільного секретаріату та групи з питань космічної політики вищого рівня. Обґрунтовано необхідність розмежування компетенцій ЄС та ЄКА щодо

ухвалення рішень у сфері європейської космічної політики, що своєю чергою, сприятиме скороченню кількості допоміжних органів з дублюючими повноваженнями. У цьому зв'язку, автором розглянуто потенційні правові форми розвитку інституційної взаємодії між ЄС та ЄКА з метою розмежування їх компетенції в частині ухвалення рішень у сфері європейської космічної політики.

Розділ 3 «Міжнародно-правові засади співробітництва України та ЄС у космічній сфері» складається з двох підрозділів і присвячений аналізу договірно-правових засад співпраці України з ЄС, державами – членами ЄС та ЄКА, а також правових засад участі України у програмах ЄС у космічній сфері.

У підрозділі 3.1 «Договірні-правові основи співпраці України з Європейським Союзом у космічній сфері» досліджується договірна основа співпраці України з ЄС у космічній сфері: основоположні нормативно-правові документи, які регулюють міжнародно-правове співробітництво України з іншими суб'єктами міжнародного права, у тому числі з державами – членами ЄС, а також спеціалізовані документи, які регулюють співпрацю України з ЄС у космічній сфері. Правові основи співробітництва України з ЄКА досліджено в контексті Рамкової угоди між Урядом України та ЄКА щодо співробітництва у використанні космічного простору в мирних цілях 2009 року. Встановлено, що двостороннє співробітництво України з державами – членами ЄС у космічній сфері здійснюється на підставі меморандумів, протоколів і рамкових угод, які регламентують як окремі питання реалізації технічного співробітництва, так і загальні організаційно-правові засади співробітництва у цій сфері.

У підрозділі 3.2 «Правові засади участі України у програмах ЄС у космічній сфері» аналізуються положення міжнародно-правових актів, що окреслюють правові засади участі України у програмах ЄС у космічній сфері, зокрема, Угоди про асоціацію, а також Угоди між Україною та Європейським Союзом про асоційовану участь України в Рамковій програмі ЄС з наукових досліджень та технологічного розвитку «Горизонт 2020» 2015 року. Один з небагатьох на сьогодні конкретних напрямів співпраці між Україною та ЄС визначений Угодою про співробітництво щодо цивільної глобальної навігаційної супутникової системи між Україною та ЄС та його державами-членами 2013 року. З метою забезпечення успішної реалізації цього напрямку співробітництва визначено низку конкретних організаційно-правових заходів. Зокрема, відзначено доцільність здійснення Україною заходів, спрямованих на забезпечення розвитку державно-приватного партнерства у космічній сфері, сформульовані пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про космічну діяльність», покликаних створити умови для його запровадження.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та подається вирішення наукового завдання, яке полягає у з'ясуванні сутності міжнародно-правових засад регулювання співробітництва держав – членів ЄС у сфері дослідження та використання космічного простору, визначенні механізмів його реалізації, особливостей імплементації міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності у космічне законодавство держав – членів ЄС, висвітленні генези формування європейської космічної політики як нової організаційно-правової форми співробітництва держав – членів ЄС, окресленні особливостей інституційно-правового механізму її реалізації, а також договірно-правових основ співпраці України з ЄС у космічній сфері. На підставі результатів дисертаційної роботи сформульовано такі найважливіші висновки:

1. Сформульовано визначення поняття «міжнародно-правове космічне співробітництво держав – членів ЄС» як комплексу правових засобів і інститутів, які держави – члени ЄС використовують для досягнення спільних цілей при провадженні космічної діяльності, що реалізується у формах багатосторонньої та двосторонньої участі та здійснюється відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та права ЄС.

2. Здійснено класифікацію механізмів міжнародно-правового космічного співробітництва держав – членів ЄС: за формою – на багатосторонні та двосторонні механізми (багатосторонні та двосторонні міжнародні договори, міжнародні організації, багатосторонні координаційні механізми та спільні форуми з космічних питань, що становлять спільний інтерес); за юридичною силою – на обов'язкові та рекомендаційні; за рівнем реалізації – на універсальні, регіональні, двосторонні.

3. Держави – члени ЄС беруть участь в універсальному, регіональному та співробітництві на двосторонньому рівнях. Більшість з них є сторонами міжнародних договорів з питань космічної діяльності, укладених під егідою ООН, які визначають міжнародно-правовий режим космічної діяльності на універсальному рівні. Участь держав – членів ЄС у міжнародних багатосторонніх договорах, що регламентують окремі аспекти космічної діяльності, має фрагментарний характер. Зокрема, не всі вони є сторонами відповідних міжнародних договорів з питань космічної діяльності. Правові системи держав – членів ЄС також різняться ступенем повноти імплементації міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності у національне космічне законодавство: від прийняття державами – членами ЄС рамкових (Бельгія, Нідерланди, Франція) та секторальних (Німеччина, Італія, Іспанія) законів про космічну діяльність, які включають імплементовані норми відповідних міжнародних договорів, до його часткової відсутності та наявності лише окремих актів про ратифікацію міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності (Португалія, Естонія, Чехія, Польща) та його повної відсутності у Латвії. Двосторонній рівень регламентації співпраці держав – членів ЄС у космічній сфері представлений двома основними видами

міжнародно-правових інструментів: рамковими та імплементаційними угодами.

4. Серед міжнародних міжурядових організацій з питань космічного співробітництва на регіональному рівні, у яких беруть участь держави – члени ЄС, провідну роль відіграє ЄКА, міжнародна, міжурядова, регіональна, спеціальна, закрита (через дозвільний порядок набуття членства) організація з питань забезпечення європейського космічного співробітництва. Основними правовими формами організації космічного співробітництва держав – членів ЄС у межах ЄКА є такі: а) членство держав – членів ЄС у ЄКА (членами ЄКА є 22 країни, 20 з яких держави – члени ЄС); б) укладання рамкової угоди про співробітництво (7 держав – членів ЄС). Така угода є формою співпраці з третіми країнами і водночас першим етапом набуття повноправного членства, а тому в ній окреслюють загальні правові та організаційні засади співробітництва сторін у космічній сфері; в) укладання європейської коопераційної угоди, метою якої є налагодження поглибленої співпраці з державами, що не є його членами (із семи держав – членів ЄС, які уклали рамкові угоди, шість перейшли на більш поглиблений рівень співпраці з агентством через укладення європейської коопераційної угоди); г) участь держави в статусі спостерігача, яку використовують усі держави – члени ЄС, що не є його членами. Отже, до співпраці з ЄКА залучені всі держави – члени ЄС.

5. Результатом еволюції правового співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері стала якісно нова правова форма співробітництва держав – членів ЄС у космічній сфері – європейська космічна політика. Це особлива правова форма співробітництва ЄС, ЄКА та їх держав-членів, спрямована на досягнення науково-технологічного прогресу, зміцнення промислової конкурентоспроможності та реалізацію різних напрямів політики ЄС. В історичному становленні європейської космічної політики виокремлено чотири етапи. Перший етап (1960-1980) розпочався зі створення міжнародних міжурядових організацій з питань космічного співробітництва в Європі: у 1960 році – Європейського підготовчого комітету з космічних досліджень, на базі якого у 1962 році створено Європейську організацію космічних досліджень та Європейську організацію з розробки ракетноносіїв, що 1975 року об'єдналися в міжнародну міжурядову організацію спеціальної компетенції – Європейське космічне агентство, яка стала унікальною міжнародно-правовою формою співпраці, членами якої можуть бути лише європейські держави. Другий етап (1980-2003) розпочався із залучення ЄС до космічної діяльності шляхом формування концепції європейської космічної політики через ухвалення перших рішень основними інститутами ЄС (Радою ЄС, Європейським Парламентом, Європейською Комісією). Пріоритетом цього етапу було визначено налагодження відносин співробітництва ЄС з ЄКА. Третій етап (2000-2009) розпочався з формування основної правової бази співпраці ЄС з ЄКА, в межах якого укладено Рамкову угоду про співробітництво між ЄС та ЄКА. Четвертий етап (2009 – до сьогодні) розпочався із набуття чинності Лісабонським договором, який містить спеціальні

положення про регулювання європейської космічної політики. Уперше європейська космічна політика отримала закріплення в положеннях первинного права ЄС та віднесена до категорії спільної компетенції ЄС, що засвідчує нові можливості її розвитку.

6. Установчі договори, відносячи європейську космічну політику до спільної компетенції ЄС, своєю чергою містять застереження стосовно цієї сфери діяльності, що знайшло відображення у ст. 4 та 189 ДФЄС. Таким чином, здійснення ЄС спільної компетенції має відбуватися з певними застереженнями, які полягають, по-перше, у здійсненні ЄС заходів у космічній сфері в такий спосіб, щоб реалізація такої компетенції не перешкоджала державам-членам здійснювати власну компетенцію; по-друге, обмеженим є застосування ЄС заходів з гармонізації національного космічного законодавства держав-членів.

7. Особливість правового механізму реалізації європейської космічної політики полягає у поєднанні міжнародно-правового рівня її правового регулювання, що представлений установчими договорами ЄС, ЄКА і розвивається на підставі їх взаємодії, а саме Рамкової угоди про співробітництво між ними 2004 року та рішень спільних спеціалізованих органів ЄС та ЄКА (Космічної ради, спільного секретаріату, групи з питань космічної політики вищого рівня), з елементами наднаціонального рівня правового регулювання, представленого системою інститутів ЄС та їх відповідними правовими актами, що регулюють інтеграцію у цій сфері.

8. На сьогодні сформована досить чітка система джерел правового регулювання європейської космічної політики, до якої входять установчі договори ЄС, акти вторинного права ЄС та міжнародні договори ЄС. Правове регулювання європейської космічної політики здійснюється здебільшого актами ЄС рекомендаційного характеру, зокрема, резолюціями, повідомленнями, робочими документами, Зеленою та Білою книгами, в яких визначені цілі, принципи, напрями, структура, стратегія розвитку європейської космічної політики, та в значно меншому обсязі – регламентами. В більшості випадків регламенти, що приймаються інститутами ЄС, стосуються реалізації конкретних європейських космічних програм. Ці програми слугують основною правовою формою реалізації європейської космічної політики та водночас представляють новий тип багатосторонніх механізмів реалізації міжнародно-правового космічного співробітництва державами – членами ЄС. Директиви у цих відносинах використовуються обмежено, оскільки їх функціональним призначенням є гармонізація законодавчих і нормативних положень держав-членів, що у космічній сфері, відповідно до п. 2 ст. 189 ДФЄС, не передбачено.

9. Інституційна структура реалізації європейської космічної політики складається з трьох основних елементів: 1) інститути ЄС; 2) спеціалізовані органи; 3) Європейське космічне агентство. До формування європейської космічної політики тією чи іншою мірою залучені всі інститути ЄС, але головну роль у процесі ухвалення рішень виконують Рада ЄС, Європейський Парламент і Європейська Комісія. Зокрема, Рада ЄС та Європейський Парламент приймають регламенти, на

підставі яких упроваджуються космічні програми. Крім того, Рада ЄС виконує бюджетну функцію шляхом ухвалення відповідних рішень щодо фінансування космічних програм, а Європейська Комісія виконує функції управління та контролю за впровадженням цих програм. Європейську космічну політику реалізують також спеціально створені спільні дорадчі спеціалізовані органи ЄС та ЄКА, а саме, Космічна рада, спільний секретаріат і група з питань космічної політики вищого рівня, які також ухвалюють рішення у цій сфері для обох організацій у формі рекомендацій.

10. Особливий характер взаємодії ЄКА з ЄС у сфері вироблення європейської космічної політики став результатом особливого правового статусу Європейського космічного агентства, який полягає, з одного боку, у виконанні функцій міжурядової організації з питань забезпечення європейського космічного співробітництва, а з іншого, відповідно до Рамкової угоди про співробітництво, – у виконанні функцій виконавчого органу ЄС з питань вироблення та реалізації європейських космічних програм, відповідно до права ЄС.

11. Зміни, запроваджені Лісабонським договором, закріплюють провідну роль у процесі ухвалення рішень у сфері європейської космічної політики за інститутами ЄС. Водночас обсяг компетенції щодо ухвалення рішень ЄКА залишився нормативно не врегульованим, оскільки існування спільних для ЄС та ЄКА дорадчих спеціалізованих органів (Космічної ради, спільного секретаріату та групи з питань космічної політики вищого рівня), створених на підставі Рамкової угоди про співробітництво між ЄС та ЄКА зумовлює їх неефективність в частині дублювання повноважень щодо прийняття рішень у цій сфері.

12. Обґрунтовано перспективність потенційних правових форм розвитку інституційної взаємодії між ЄС та ЄКА з метою розмежування компетенції у сфері європейської космічної політики. Першою такою формою є внесення змін до Рамкової угоди про співробітництво між ЄС та ЄКА, в якій визначено правові засади співробітництва між сторонами. Другою можливою формою є набуття ЄС членства у ЄКА. Згідно з третьою інтеграційною формою, ЄКА повинна стати спеціалізованою установою ЄС. Ця третя форма видається найбільш перспективною у взаємовідносинах ЄКА – ЄС, що підтверджено заходами агентства, які ЄКА здійснює в цьому напрямі (збільшення кількості членів агентства за рахунок держав – членів ЄС; укладення угод, метою яких є налагодження поглибленої співпраці з державами – членами ЄС, що не є його членами, та надання їм статусу спостерігача). Отже, маємо підстави стверджувати про поступову інтеграцію ЄКА в інституційний механізм ЄС у формі спеціалізованої установи ЄС.

13. Аналіз правових засад співробітництва між Україною та ЄС у космічній сфері підтвердив існування трьох рівнів правового регулювання їх відносин: Україна - Європейський Союз; Україна – Європейське космічне агентство; Україна – держави – члени ЄС. З урахуванням цих рівнів визначаються правові та організаційні засади співробітництва у цій сфері.

14. Документом, який визначає головні напрями та пріоритети співпраці України з ЄС у

космічній сфері, є Угода про асоціацію. Однак її положення стосовно зазначеної сфери є дещо загальними і потребують конкретизації у подальших двосторонніх документах між Україною та ЄС. Зокрема, першим кроком на цьому шляху стало підписання Угоди між Україною та ЄС про асоційовану участь України в програмі ЄС «Горизонт 2020», яка набула чинності 17 серпня 2015 року.

15. Один з небагатьох на сьогодні конкретних напрямів співпраці між Україною та ЄС визначений Угодою про співробітництво щодо цивільної глобальної навігаційної супутникової системи (ГНСС) між Україною та ЄС та його державами-членами 2013 року. Для використання можливостей, які надає Україні ця угода, а також з метою підвищення ефективності співпраці України з ЄС у цій сфері необхідно, по-перше, розробити чіткий план заходів з імплементації угоди та створити спеціальну спільну робочу групу для узгодження дій; по-друге, створити нормативно-правову базу для стабільного, безпечного та сталого розвитку ГНСС в Україні, що має важливе значення для вирішення навігаційних завдань наземного, морського й авіаційного транспорту за допомогою супутникового зв'язку, насамперед необхідно завершити роботу щодо прийняття спеціального закону, який би регулював діяльність ГНСС; по-третє, вирішити питання участі України в європейському агентстві з ГНСС; по-четверте, забезпечити розвиток державно-приватного партнерства у космічній сфері.

16. Сформульовані рекомендації щодо внесення змін у Закон України «Про космічну діяльність» 1996 року. Із урахуванням позитивного досвіду космічного законодавства держав – членів ЄС рекомендується, зокрема, удосконалити механізм відповідальності суб'єктів космічної діяльності. А саме, положеннями, які не передбачені чинним законом мають стати норми про запровадження таких нових категорій, як «державна гарантія», «право прямого звернення держави до страховика», «можливість залучення суб'єкта космічної діяльності до оцінювання заподіяної ним шкоди, внаслідок цієї діяльності».

17. Серед пріоритетів подальшого співробітництва України з ЄС – набуття нашою державою членства в ЄКА. Важливим кроком у цьому напрямі має стати укладення європейської коопераційної угоди з ЄКА. Цей документ, який є формою поглибленої співпраці агентства з європейськими державами – не членами ЄКА, дасть змогу конкретизувати співпрацю на партнерських засадах і брати участь у програмах агентства; уможливить застосування спеціального фінансового механізму під назвою «принцип справедливого географічного повернення», який сприятиме розвитку національної космічної промисловості України; надасть право використовувати космічну інфраструктуру та активи агентства і його держав-членів при плануванні та реалізації своїх космічних проєктів. Окрім того, підписання та виконання цієї угоди є необхідною правовою умовою набуття повноправного членства в ЄКА.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Микієвич М. М., Утко Ю. М. Правове регулювання діяльності держав – членів ЄС у космічній сфері згідно з Лісабонським договором. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2010. Вип. 27. С. 246–254.
2. Утко-Масляник Ю. М. Правове регулювання космічної діяльності за національним законодавством держав – членів ЄС. *Юридична Україна*. Київ, 2011. № 7 (103). С. 100–104.
3. Утко-Масляник Ю. М. Міжнародно-правові аспекти співробітництва України з Європейським Союзом у космічній сфері. *Юридична Україна*. Київ, 2012. № 5 (113). С. 96–101.
4. Утко-Масляник Ю. М. Інституційний механізм реалізації європейської космічної політики. *Актуальні проблеми міжнародних відносин. Зб. наук. праць Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. Київ, 2013. № 115. Ч. 2. С. 210–217.
5. Утко-Масляник Ю. М. Международно-правовые механизмы решения проблемы космического мусора в странах Европейского Союза. *Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale (Молдавський журнал міжнародного права і міжнародних відносин)*. Кишинів, 2014. № 2 (32). С. 77–87.
6. Утко-Масляник Ю. М. Правові аспекти становлення співробітництва держав – членів Європейського Союзу у космічній сфері. *Наука і молодь. Зб. наукових праць Нац. авіац. ун-ту. Гуманітарна серія*. Київ, 2012. № 11–12. С. 85–88.
7. Утко Ю. М. Правові аспекти формування європейської космічної політики. *Развитие государственности и права в Украине: реалии и перспективы*: мат. I Міжнарод. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 24 апр. 2009 г.). КРП «Издательство Крымчупедгиз», 2009. Ч. 1. С. 136–137.
8. Утко Ю. М. Правові засади компетенції Європейського Союзу в космічній сфері. *Звітна наукова конф. ф-ту з підготовки слідчих*: мат. доповідей учасників звітної наук. конф. ф-ту з підготовки слідчих Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ (м. Львів, 26 лют. 2010 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2010. С. 73–75.
9. Утко Ю. М. Міжнародно-правові аспекти співробітництва Європейського космічного агентства та Європейського Союзу. *Наука і вища освіта: тези доповідей учасників XVIII Міжнар. наук. конф. студентів і молодих учених* (м. Запоріжжя, 22–23 квіт. 2010 р.). Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2010. Т. 2. С. 177.
10. Утко-Масляник Ю. М. Угода про асоціацію між Україною та ЄС: перспективи співпраці у космічній сфері. *Європейський Союз та Україна: перспективи трансформації двосторонніх відносин*: зб. мат. III щоріч. міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми міжнародних відносин: політичні, економічні та правові аспекти» (м. Львів, 25 жов. 2013 р.). Львів: Діпіай оперативна поліграфія, 2013. С. 181–183.
11. Утко-Масляник Ю. М. Правові засади участі України у програмах ЄС у космічній сфері.

Міжнародна система на порозі глобальних трансформацій: зб. мат. VII щоріч. міжнар. наук.-практ. конф. ф-ту міжнар. відносин Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка (м. Львів, 7 бер. 2017 р.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. С. 243–248.

АНОТАЦІЯ

Утко-Масляник Ю. М. Правові аспекти співробітництва держав-членів Європейського Союзу у космічній сфері. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 «Міжнародне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню правових аспектів співробітництва держав-членів ЄС у космічній сфері. У дисертації здійснено дослідження міжнародно-правових засад регулювання співробітництва держав-членів ЄС у сфері дослідження та використання космічного простору, зокрема, визначено його поняття, механізми реалізації, форми участі держав-членів ЄС у міжнародних міжурядових організаціях з питань космічного співробітництва, особливості імплементації міжнародних договорів ООН з питань космічної діяльності у національне космічне законодавство держав-членів ЄС. У роботі комплексно проаналізовано питання, що стосуються генези формування європейської космічної політики як нової організаційно-правової форми співробітництва держав-членів ЄС, джерел її правового регулювання, а також інституційного механізму її реалізації. У дисертації здійснено аналіз договірно-правових основ співпраці України з ЄС та правових засад участі України у програмах ЄС у космічній сфері.

Ключові слова: міжнародно-правове космічне співробітництво держав-членів ЄС, міжнародні договори ООН з питань космічної діяльності, Лісабонський договір, європейська космічна політика, Європейське космічне агентство, європейська космічна програма, співпраця України з ЄС відповідно до Угоди про асоціацію 2014 року.

АННОТАЦИЯ

Утко-Масляник Ю. М. Правовые аспекты сотрудничества государств-членов Европейского Союза в космической сфере. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.11 «Международное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство науки и образования Украины, Харьков, 2018.

Диссертация посвящена исследованию правовых аспектов сотрудничества государств – членов ЕС в космической сфере. В диссертации освещены международно-правовые основы

регулирования сотрудничества государств – членов ЕС в сфере исследования и использования космического пространства, в частности, определены его понятие, механизмы реализации, формы участия государств – членов ЕС в международных межправительственных организациях по вопросам космического сотрудничества, особенности имплементации международных договоров ООН по вопросам космической деятельности в национальное космическое законодательство государств – членов ЕС. В работе изложены результаты комплексного анализа истории формирования европейской космической политики как новой организационно-правовой формы сотрудничества государств – членов ЕС, источников ее правового регулирования, а также институционального механизма ее реализации. В диссертации осуществлен анализ договорно-правовых основ сотрудничества Украины с ЕС и правовых основ участия Украины в программах ЕС в космической сфере.

Ключевые слова: международно-правовое космическое сотрудничество государств – членов ЕС, международные договоры ООН по вопросам космической деятельности, Лиссабонский договор, европейская космическая политика, Европейское космическое агентство, европейская космическая программа, сотрудничество Украины с ЕС в соответствии с Соглашением об ассоциации 2014 года.

SUMMARY

Utko-Maslianyk Y. M. The legal aspects of cooperation between European Union member states in the field of space. – Qualification scientific publication as a manuscript.

Dissertation for obtaining of the Candidate of Legal Sciences degree, specialty 12.00.11 "International law". – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkov, 2018.

The dissertation is dedicated to a complex investigation of the legal aspects of EU member states cooperation in the field of space. It is devoted to the study of the international legal framework to address the cooperation of EU member states in the exploration and use of outer space. In particular, the notion of this cooperation, the implementation mechanisms, as well as the forms of EU member-states participation in the international intergovernmental organizations for space cooperation have been investigated. The author also determines the peculiarities of the implementation of the United Nations international agreements on space activities into the national space laws of the EU member states. The author provides a comprehensive analysis of the issues related to definition of genesis of the formation of European space policy as a new organizational and legal form of cooperation between EU member states, sources of its legal regulation, as well as the study of the institutional mechanism for its implementation. It has been argued that European Space Policy is a qualitatively new legal form of European cooperation which was created as a result of EU member states legal cooperation in the field of space. It can be defined as a

special form of interaction among European Union, EU member states, and European Space Agency with a view of achieving scientific and technological progress, industrial competitiveness, and implementation of various EU policies.

The author has suggested that the periodization of European Space Policy development has four periods: 1) the formation of international intergovernmental organizations on space cooperation in Europe, that has led to creation of the European Space Agency, the only international intergovernmental organization specializing in space in Europe (1960-1980); 2) the formation of the concept of European space policy through the adoption of first decisions by EU institutions (1980-2003); 3) the formation of the basic legal framework for EU cooperation with ESA (2000-2009); 4) the entry into force of the Lisbon Treaty, which contains specific provisions on the regulation of European space policy (2009 – until now).

The system of sources of EU law which define the legal framework for the implementation of European space policy has been characterized and defined. It is proved that the legal regulation of European space policy is based on a clear system of sources: EU founding treaties, relevant EU secondary legislation and EU international treaties. It has been found that the institutional structure of the implementation of European space policy consists of three main elements: 1) EU institutions; 2) specialized agencies; 3) European Space Agency. The legal framework for EU-Ukraine cooperation as well as the legal basis for Ukraine's participation in EU space programs have been analyzed.

Key words: international legal cooperation of EU member states in the field of space, United Nations international treaties on space-related activities, Lisbon treaty, European space policy, European Space Agency, European space program, Ukraine-EU cooperation according to the Association Agreement 2014.

Відповідальний за випуск
к.ю.н., доцент Брацук І. З.

Підписано до друку 05.04.2018 р. Формат 60x90/16

Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.

Ум. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 1137.

Друкарня

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77